

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Философски факултет

Катедра „Логика, етика и естетика“

Мария Здравкова Кирова

Бедността сред жените пенсионери в България

(2000-2015 г.)

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ в професионално направление 2.3. Философия (Етика: Социални изследвания на пола)

Научен ръководител:

проф. д-р Недялка Видева

София, 2020

Дисертационният труд се състои от увод, изложение в три глави, заключение и библиография. Общият му обем е 185 стандартни страници. В библиографията са посочени 136 заглавия, от които 82 на кирилица и 54 на латиница, сред които и нормативни документи на български език. Публикациите по темата са 3, всички на български език.

Дисертационният труд е обсъден на вътрешна защита в катедра „Логика, етика и естетика“, Философски факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на 23.06.2020 г.

Съдържание на дисертацията

Увод. 4

1. Първа глава. 9

1.1. Извеждане на основните понятия. 10

1.1.1. Социално конструиран пол (gender) и биологичен пол (sex). 10

1.1.2. Множествеността на неравенствата/ Теоретичен подход на пресечностите. 19

1.2. Подходи и теоретични възможности за анализ на взаимосвързката пол-бедност. 21

1.2.1. Бедността като ограничаване на разгръщането на способностите (Амартия Сен и Марта Нусбаум). 25

1.3. Късна зряла възраст (Старост). 35

1.3.1. Социални и феминистки перспективи към старостта. 35

1.3.2. Стареене - Тяло. 37

1.3.3. Социологическа перспектива към остаряването. 39

1.3.4. Пристрастия към средната възраст. 43

1.3.5. Стигмата, прикрепена към старостта. 45

1.4. Достойни старини и уязвимост. 49

2. Втора глава. 54

2.1. Реформи в пенсионната система в България през призмата на пола. 55

- 2.1.1. Пенсионната система преди 2000 г. 55
- 2.1.2. Основни проблеми на пенсионната система до 1989 г. 56
- 2.1.3. Българският пенсионен модел след 1989 г. - 2015 г. 58
- 2.2. Анализ на реформите през призмата на пола. 61
  - 2.2.1. Фактори, оказващи пряко въздействие върху определяне на размера на пенсията. 62
- 2.3. Основни причини за неравнопоставеността между мъжете и жените в пенсионната система. 69
  - 2.3.1. Диференциацията в размера на трудовото възнаграждение (осигурителен доход) на мъжете и жените. 69
  - 2.3.2. Сегрегация на пазара на труда в България. 70
  - 2.3.3. Съвместяване на трудовите и семейни задължения. 79
  - 2.3.4. Феминисткият дебат, свързан с етиката на грижата и разделението на труда в сферата на частното. 81
  - 2.3.5. Социално-икономическа перспектива към джендър измеренията на разделението на труда в семейството. 85
- 2.4. Действащи политики в България. 88
- 2.5. Последици за жените пенсионерки. 93
- 2.6. Методологична рамка на изследването. 97
  - 2.6.1. Подходът на способностите (Амартия Сен и Марта Нусбаум). 97
  - 2.6.2. Устната история като метод при анализа на бедността. 100
- 3. **Трета глава.** 106
  - 3.1. Описание на изследването. 107

- 3.1.1. Подготовка за изследването. 108
- 3.1.2. Критерии за подбор. 108
- 3.1.3. Локализация на изследването по време и място. 112
- 3.2. Информираност и лична ангажираност. 113
- 3.3. Активното стареене. 115
- 3.4. Достойните старини. 121
- 3.5. Измеренията на бедността. 128
  - 3.5.1. Бедността като оскъдни икономически ресурси. 130
  - 3.5.2. Бедността като социална изолация и изключеност. 132
  - 3.5.3. Бедността като ограничаване на възможности - Здравеопазване и достъп до здравеопазване: 134
- 3.6. Пенсионерите и политическият дискурс. 136
- 3.7. Образът на пенсионерите в публичното пространство. 137
- 3.8. Здравето като стока. 141
- 3.9. Описание на чувствата. 144
- 3.10. Да бъдеш пенсионер в чужбина или „Чужбина като обетованата земя”. 146
- 3.11. Измеренията на старостта. 148
  - 3.11.1. Старостта през телесното и публичните репрезентации на възрастните жени 149
  - 3.11.2. Образът на възрастната жена в публичното пространство. 149
  - 3.11.3. Старостта като състояние на духа. 150
  - 3.11.4. Старостта като обмяна на опит. 152

3.12. Грижата. 154

3.12.1. Грижата в дома. 154

3.12.2. Грижата за зависимите възрастни (между държавата и дома). 158

3.12.3. Грижата за себе си - свободно време и удовлетворение. 163

3.13. Какви според Вас са мерките, които трябва да се предприемат, за да има промяна? 167

3.14. Недоверие в системата и държавната политика. 170

3.15. Изводи. 172

Заклучение. 175

Библиография. 179

Увод

През последните десетилетия в България увеличаването на дела на възрастните хора, или т.нар. застаряване на населението, е силно изразено. Към 2019 г. всеки четвърти българин е преминал възрастта 60 години, а почти 22 процента от населението са навлезли във възрастовата група на 65-годишните. България е на пето място в света по относителен дял на възрастно население и на седмо място по показателя *висока средна възраст на населението*, подчертава Михова¹. Тези данни свидетелстват не само за мащабността на явлениято, свързано със застаряването на населението, а засилват необходимостта от провеждането на целенасочени и по-специфични държавни политики по отношение на гражданите в нетрудоспособна възраст.

Възрастните хора не са хомогенна социална група и една от основните различителни линии е полът, който се разглежда като определящ жизнените шансове и социални позиции, заемани от жените в разделението на труда². Той е водещ при определяне размера на възнагражденията, въз основа на които се извежда и заеманата от жените позиция в пенсионната система на база на: продължителност на заетостта, осигурителен доход, размер на осигурителния стаж. Поставянето на фокус върху пола води до по-цялостно и широко разбиране на жизнените избори и остаряването, като предлага и рамка, в която могат да бъдат изследвани различния социален опит на двата пола.

Интересът към темата за неравнопоставеността на мъжете и жените в пенсионната система е обусловен от все още слабо коментирани в България теми за нарастващата бедност сред жените пенсионерки. Настоящият проблем е характерен не само за границите на България, той се среща във всички индустриализирани държави. По данни на ЕС за 2012 г. мъжете получават с 38 % по-висока пенсия от жените, а данните на ОССЕ за 2015 г. показват, че за европейските страни-членки на

---

¹ Михова, Г. (2019). *Политики за възрастните хора в перспективата за остаряване на населението*. Предизвикателството стареене на населението: тенденции, последици, политики. Изд. Славена, с. 25

² Стоилова, Р. (2012). *Пол и стратификация. Влияние на социалния пол върху стратификацията в България след 1989 г.* Изд. Сиела Норма Ад, с.23

организацията и за САЩ тези различия са 28 %³. Според Института за икономика и социални науки към германската фондация “Ханс Бьоклер” към 2012 г. в България мъжете пенсионери получават с 35% по-високи пенсии от жените⁴. У нас, където са и най-ниските пенсии в ЕС, това означава, че жените пенсионерки са в най-висок риск от бедност спрямо тези в останалите държави на ЕС. Бедността на жените пенсионерки в български контекст не е единствено финансово ограничение и материални лишения, но и невъзможност за активно включване в обществото и социална невидимост. По данни на Националния статистически институт (НСИ), в категория *Относителен дял на бедните по пол и възрастови групи* към 2018 г., относителният дял на бедните жени над 65-годишна възраст е 351.3 хиляди⁵. Въпреки тези показатели техните проблеми и предизвикателствата, пред които са изправени в ежедневието си, в голяма степен остават публично невидими и встрани от политическите репрезентации и публични дебати.

Настоящият дисертационен труд поставя тази социална група във фокуса на научния и изследователския си интерес и се стреми да осветли част от изпитанията, пред които е изправена. Обект на изследването са жените пенсионерки в България и основните проблеми, пред които са изправени, а именно по-ниските размери на пенсиите им (*gender gap in pensions*) и по-високият риск от бедност. Предметът на научното изследване е бедността сред жените пенсионерки в България. Бедността е разгледана през призмата на взаимодействието на категориите *пол* и *възраст*, *възраст* и *бедност*.

Целта на дисертационния труд е идентифициране на реалните лични проблеми и ограничения, пред които са изправени жените пенсионерки в България, живеещи под прага на бедността. Непосредствено от така поставената цел следва отчитане на нивото на сензитивност на самите жени по отношение на теми, свързани с политика, възраст и пол.

Хипотеза, от която изхожда изследването, е липсата на чувствителност към настоящия момент в България от страна на институциите и обществеността към

---

³ <http://www.oecd.org/gender/data/newoecdandaanalysisrevealingthewidegapinpensionbenefitsbetweenmenandwomen.htm>

⁴ https://www.boeckler.de/pdf/p_wsi_report_38_2017.pdf Nr.38, Dezember 2017, p.6

⁵ [Индикатори за бедност и социално включване общо за страната](#), Относителен дял на бедните по пол и възрастови групи

проблемите на възрастните жени, изпаднали в бедност. Тя ще бъде проверена емпирично чрез различен тип устни истории на жени, преживяващи бедността, в късния етап от живота си.

С оглед на така зададената цел изследването си поставя следните задачи:

- 1) Извеждане на взаимовръзката между категориите *пол-бедност-възраст*;
- 2) Анализ и приложимост на *подхода на способностите* (Амария Сен и обогатен от Марта Нусбаум) към конкретната изследвана група;
- 3) Обзор на *нормативната регулация и промени в пенсионната система* за периода 2000-2015 г. ; Извеждане на последиците и основните причини, които водят до неравностойното положение на жените пенсионната система;
- 4) Осъществяване на *пряк контакт с конкретни жени* чрез реализиране на полуструктурирани интервюта. Преживяването на бедността в България от жените пенсионерки през 21-ви век е опит за допълване на *gender history* на една определена група с конкретен проблем. По този начин ще се очертаят и спецификите на справяне, личното изживяване и индивидуален опит.

За да бъдат изпълнени задачите и да се осъществи поставената цел в настоящото изследване е предпочетена интердисциплинарна методика. Както казва Бътлър, поради комплексността на пола феминистката критика по необходимост борави с „интердисциплинарен и постдисциплинарен набор от дискурси”⁶. Именно поради това смятам, че комплексният подход, който избирам, съчетан с анализ на статистическите данни и измерения, ще покаже проблема в неговата същност и начините на преживяване и справяне. Методите на изследване са два. Първият е количествен, един съпоставителен анализ в рамките на периода 2000-2015 г., който ще очертае границите на промяната в пенсионната система в българското законодателство, и анализиран посредством категорията *пол*. Вторият метод е този на *устната история*, който се разгръща през призмата на *подхода на способностите*.

Устните истории, вплетени с подхода на способностите, съдържат потенциала да осигурят задълбочена информация относно динамиката на бедността, за разлика от

---

⁶ Бътлър, Дж. (2003). Безпокойствата около родовия пол. София. Изд. Критика и хуманизъм, с. 32

други (количествените) методи, които представят съвкупност от общи преживявания, или моментна картина в определен отрязък от време. Смятам, че анализът на различните гледни точки на жените и интерпретацията на идентичен проблем би бил основополагащ за осмисляне и прилагане на социални практики и политики, както и за последващи проучвания на бедността.

В първа глава на дисертационния труд изложението е разгърнато в две основни части. В първата са изведени основните понятия, необходими за последващия анализ - *социално конструиран пол (gender)*, *късна зряла възраст (старост)*⁷ и понятието *бедност*. Бедността се разглежда като многоизмерен феномен, интегриращ в себе си социални, икономически, духовни и психологически проблеми. Представя се чрез различните начини на измерването ѝ, като фокусът е поставен върху *подхода на способностите*, възприет като ценен за изследването, тъй като предполага гъвкавост при анализа, като отчита различните социални показатели, а също и субективността в преживяването на бедността като ограничаване на човешките способности.

Във втората част разглеждам възможността за приложимост на теоретичната перспектива на пресечностите (*intersectionality theory*), която Румяна Стоилова нарича *множествеността на неравенствата*, към сравнително новата за България тема за положението на жените пенсионерки. Спирам се върху някои от основните положения на този теоретичен подход, неговите импликации за концептуализирането и анализа на връзката *пол/възраст/бедност*, като се прави опит за осмисляне през него на социално-икономическата ситуация на жените пенсионерки в България. Стремехът е да се аргументират и илюстрират ползите от прилагането на интерсекционалисткия изследователски подход, но също така и да се открият празнотите в знанието ни за тази немалка част от българското общество, като се поставят определени, теоретично осведомени въпроси, които да подпомогнат бъдещите изследователи на проблема.

С оглед на обекта на настоящото изследване, а именно - жените пенсионерки в България, за които се предполага, че единственият доход е тяхната първа пенсия, следва да бъде представена пенсионната система и промените, които са реализирани в нейните граници. Обзорът на пенсионните реформи и самата система ще бъде направен

---

⁷Настоящата дисертация борави с термина "късна зряла възраст" на Ериксон (1950), късната зряла възраст обхваща периода след 65 години. Този термин се използва като еквивалентен по смисъл на "старост" и "следпенсионна възраст".

в контекста на измеренията на пола, като се посочват причините, които водят до по-слабото представяне на жените пенсионерки в нея. Анализът на пенсионната реформа се основава и приема като изключително ценни две изследвания. Първото от тях - *Измеренията на пола в пенсионната реформа в България*, е проведено през 2007 г. Изследването е осъществено съвместно от експерти на Националния осигурителен институт (Христина Митрева, Зоя Славова и Антоанета Ганчева) и Центъра за изследвания и политики за жените (Роза Димова и Татяна Кметова) с финансовата подкрепа на Международната организация на труда – офис Будапеща.⁸

Второто, *Жените и мъжете в пенсионната система в България*, е възложено от *Център за изследвания и политики за жените*, публикувано в рамките на програмата “Агенция за мониторинг за равнопоставеност между половете”, и в изпълнение на Стратегията си за 2003-2006 г. с автор Победа Луканова (2004 г.), където се разглеждат мъжете и жените както в публичната сфера, така и в сферата на частното. В него изключително детайлно са представени изследвания относно неравнопоставеността между половете, разглеждана като проявление в основните социални сфери на труда и спрямо доходите от нея, в социално осигурителната система, в образованието и здравеопазването и възможностите за достъп до тях⁹.

Втора глава извежда основните изследователски методи на предстоящия емпиричен анализ, който е представен в последната, трета глава. Изложението има две основни линии, като първата запознава с количествения анализ на статистическите данни от НСИ (Национален статистически институт), НОИ (Национален осигурителен институт), И.П.И. (Институт за пазарна икономика), европейската и национална нормативна регулация, свързана с пенсионерите и в частност жените. На второ място, се разгръща методологията, посредством която се реализира настоящото изследване. В основата ѝ стои устната история, разгърната през призмата на подхода на способностите, разработен в концепциите на Амартя Сен и Марта Нусбаум. Подходът при полуструктурираните интервюта цели свободното споделяне, като изследователят задава няколко основни въпроса, които формират рамка на самия

---

⁸ Изследването е осъществено съвместно от експерти на Националния осигурителен институт (Христина Митрева, Зоя Славова и Антоанета Ганчева) и Центъра за изследвания и политики за жените (Роза Димова и Татяна Кметова) с финансовата подкрепа на Международната организация на труда – офис Будапеща.

http://www.cwsp.bg/upload/docs/Gender_dimension_of_pension_reform_BG.pdf

⁹ Луканова, П. Жените и мъжете в пенсионната система в България. София. 2004г. Център за изследвания и политики за жените. ISBN 954-9361-06-3

разговор. В реализирането им се опитвам да покажа основните теми, които жените засягат, ключови морални понятия като достойнство, справедливост и равнопоставеност. Приемам качествения метод на изследване като начин, който би ми позволил да чуя личните житейски истории и опит, свързан с бедността.

В трета глава, която представя емпиричната част от дисертацията, изложението се разгръща в три нива. В първата част се посочват методите, чрез които е реализирано емпиричното изследване. Представени са ключовите въпроси, зададени по време на интервюта, очертаващи рамката на разговора. Въпросите са подбрани с оглед на поставената цел, задачи и хипотези на изследването. Изведени са критериите за подбор на респондентките, време и място на провеждане. Във втората си част изложението представя анализ и обособяване на темите и подтемите, които възникват по време на разговорите. Оформените акценти са свързани с концепцията за активно стареене и достойни старини, лични истории и примери, свързани с измеренията на бедността сред пенсионерите, старостта и грижата. Последната, трета част от главата, представя анализ на интервюта и политиките в България, насочени към възрастните, посредством *подхода на способностите*.

1. Първа глава

1.1.1. Социално конструиран пол (gender) и биологичен пол (sex)

Целта на въвеждането на понятието за социално конструиран пол (gender) е да се акцентира върху социалната организация и взаимоотношения между половете, като се покаже, че настоящото третиране и възприемане на жените не се определя от „женската природа“, а е продукт на социално, културно, политическо и историческо изграждане. В изследването си *История на жените, феминизъм и рамките на тяхното осмисляне* Красимира Даскалова демонстрира как постепенно категорията *gender* се превръща в главна теоретична рамка на изследванията и започва да се използва, за да разграничи социалните значения, прикрепени към половете различия, от биологичните различия между женския и мъжки пол. По този начин, заключава Даскалова, терминът *gender* е възприет като социално конструиран пол, който е културно обусловен, а в това свое значение бива противопоставян на *sex*, считан за

чисто биологичен пол. По-голямата част от изследователите приемат, че ако природата произвежда биологичния пол, то обществото сътворява социалния пол¹⁰.

Разграничението по пол е твърде съществен елемент на обществото. Всяко общество, отбелязва Румяна Стоилова в *Пол и стратификация* е разделено на мъже и жени и във всички общества очевидните биологически различия между половете биват използвани като основание за формиране на социални норми. За да приемем съществуването на неравенство между половете, подчертава авторката, е необходимо усилието да бъде насочено към проследяване на по-конкретните измерения на взаимодействието между половете в дадено общество. Подобна перспектива се разкрива в разглеждането на пола като социално конструиран. По този начин интересът се пренасочва от биологичните измерения на половите различия към пола, като сътворен в условията на конкретна културна среда. Поставянето на ударение върху пола като социално културен конструкт се интерпретира като възприемането му като “набор от заучени схеми на поведение, които са съобразени с нормите на обществото, съответстващи на пола”¹¹. Именно подходът към пола като социално конструиран се превръща в една принципна възможност, която разкрива потенциала към промяната на половите стереотипи и йерархизирани полови роли, смята Стоилова. В противоположната перспектива се намира извеждането на половите различия през фокуса на природната им определеност. През нея, четем в *Пол и стратификация*, възможностите за промяна посредством индивидуално действие или солидарна подкрепа изглеждат ограничени. Следването на тази логическа линия се интерпретира като валидна за осмисляне и предефиниране на отношенията на неравенството. Целта е те да бъдат изведени от природната им предопределеност, за да могат да бъдат предоговаряни и променяни¹².

Изследванията върху пола и половите различия, в по-голямата си част, засягат психологическата мотивация, културната обусловеност, социалните влияния, нормите и стереотипите. В малка степен са засегнати въпросите, отнасящи се до влиянието и взаимодействието между възраст и пол, възраст и бедност.

Липсата на достатъчен брой проучвания с подобна проблематика поражда интерес и мотивира желание тя да бъде разгледана по-детайлно. Тя привлича

---

¹⁰ Даскалова, Кр. (2001). *История на жените, феминизъм и рамките на тяхното осмисляне. Теория през границите*. Изд. ПОЛИС, с. 44

¹¹ Стоилова, Р. (2012). *Пол и стратификация. Влияние на социалния пол върху стратификацията в България след 1989 г.* Изд. Сиела Норма Ад, с.23

¹² пак там

вниманието с възможността за отчитане на множеството пресечни пунктове като (пол, възраст, класа, раса, етнос), които възпроизвеждат социалните неравенства на структурно, символно и репрезентативно ниво.

В *Пътят на жените* Румяна Стоилова представя една интегративна концепция, разработена от Карин Готшал, която свързва социологията на неравенствата с изследванията на жените. Според нея социологията на неравенствата отчита платения труд, подценява ролята на отношенията в семейството и интерпретира моделите за женственост и мъжественост като природни. За да коригират тези познавателни дефиниции, изследванията на жените разглеждат пола като структурна категория на неравенството между мъжете и жените, която бива откривана във всички сфери на обществения ни живот - труд, политическо участие, семейство. Отношенията между половете не са природни и следователно - непроменима даденост, те биват една социална конструкция, определяна като социално отношение на неравенство, което подлежи на промяна, разбира се¹³.

Именно оттук изхожда и концепцията за феминизацията на бедността. Тя акцентира върху връзката между бедността и неравенството между мъжете и жените и постулира, че жените са по-уязвими към бедност поради съществуващите джандър неравенства в областта на достъпа до пазара на труд, разделението на платения и домашен труд, управлението на ресурсите, в икономическите възможности и участие, във властта и политическите права и свободи. Полът е основна социална категория, която в огромна степен моделира участието и шансовете за реализация на всеки един човек в обществения живот.

1.1.2. Множествеността на неравенствата¹⁴/ Теоретичен подход на пресечностите

Освен идеите за социалната конструираност на пола и за йерархичните отношения между мъжете и жените ключов момент в съвременната феминистка теория е отчитането на множествеността на неравенствата - сложното комбиниране на половите неравенства с останалите форми на социални неравенства (по раса, класа и т.н.). Теорията на пресечностите (както ще бъде наричана тук intersectionality theory) отчита, че отношенията между половете не съществуват в социален вакуум, а са

---

¹³ Стоилова, Р. (2005). *Пътят на жените. Род и ред в българската култура. Сборник студии*, изд. Център за изследвания и политики за жените, с.103.

¹⁴ Стоилова, Р. (2012). *Пол и стратификация. Влияние на социалния пол върху стратификацията в България след 1989 г.* Изд. Сиела Норма АД. с. 23-24

сложно вписани в социалния ред и йерархиите на съответното общество. Фактори като класа, раса, етнос, възраст и др. предопределят определени социални позиции и житейски шансове (поне в известна степен) независимо от влиянието на пола и са конститутивни за изграждането на йерархичните социални взаимоотношения. В рамките на този теоретичен подход съществува признание на ключовото значение на многобройни социални различия за конституирането на социалните взаимоотношения между половете. Стремелът е анализът да бъде фокусиран върху *“сложните, несводими, разнообразни и променливи ефекти, които настъпват, когато многобройни оси на диференциация – икономически, политически, културни, психически, субективни и преживелищни – се пресичат в исторически специфични контексти.”* (BrahmPhoenix 2004: 76, цит от Winker and Degele 2009: 14).

Теорията на пресечностите отчита сложността на йерархичните отношения между половете, наличието на многобройни и взаимодействащи си системи на потисничество, организирани не само чрез категориите класа и пол, но и чрез други социални категории като раса, етнос, сексуална ориентация и др. Тя конкретизира социалните измерения на отношенията на доминиране на мъжете над жените и ясно показва, че това доминиране изглежда по различен начин за отделните групи от обществото, а универсализирането му обикновено отразява позицията на хетеросексуалните бели жени от средната класа.

Като следствие от насочването на интереса към невидими и маргинализирани социални групи, теоретичната перспектива на пресечностите прави очевидно това, че *“в рамките на теоретичната сфера на джендър изследванията възрастните жени са пренебрегвани, а възрастта и ейджизмът рядко са адресирани”*¹⁵. Иманентната отвореност на този подход дава възможност за интегриране на категорията *възраст* и за теоретично и емпирично проучване на взаимосвързаността и неотделимостта на пол и възраст, на разнообразните начини, по които те се съ-конструират в биографиите и субектните позиции на възрастните жени. Приемането на възрастта за категория на интерсекционалисткия анализ откроява факта, че нито жените, нито възрастните хора са хомогенни групи (Búriková 2018) и че начините, по които телата са обозначавани като *“стари”*, варират според пола, класата, расата и т.н. (Calasanti and King 2015: 196 in Twig and Martin, Routledge Handbook of Cultural Gerontology).

---

¹⁵ Krekula, C. (2007). *The Intersection of Age and Gender - Cultural Sociology*, 55 (2), pp. 155

Поради методологическите специфики на подхода на пресечностите, свързани с неговата експлицитна социологическа насоченост и социологическата компетентност, която предполага, той няма да бъде прилаган директно в дисертационния труд, но неговите базисни предпоставки, описани по-горе, представляват съществена част от теоретичния ѝ фундамент. Те правят видим факта, че “както на равнище образи и стереотипи, така и в структурно отношение в определени групи се акумулира значителен потенциал за социална изключеност, в това число по повече от един признак”¹⁶. Това означава, че жените пенсионерки, които са обект на теоретичен и изследователски интерес в настоящия труд, “съществуват в пресечната точка на (поне) две големи социални категории - пол и възраст”¹⁷. Отчитайки множествената непривилигерованост на тази социална група на всички нива на социални взаимоотношения - в символните репрезентации, структурните неравенства, политическото представителство, законодателството, както и на микронивото на индивидуалните идентичности и биографии - този подход има потенциала да противостои на икономическите и демографските наративи, акцентиращи върху застаряването на населението и прокарващи разбирането за възрастните хора като бреме за икономиката и обществото¹⁸.

От гледна точка на социалната ситуация на възрастните хора в България, по-конкретно ниския размер на пенсиите, е важно да се открият последиците от ниските доходи и начините, по които те допринасят за множествената изключеност на жените пенсионерки. Ето защо следваща стъпка в теоретичния анализ е концептуализацията на бедността и на взаимовръзката пол-бедност.

1.2. Подходи и теоретични възможности за анализ на взаимовръзката пол-бедност

В текста си “Феминизация на бедността” Дениза Георгиева изследва и проследява различните дефиниции на категорията *бедност*, като подчертава, че тя варира в

---

¹⁶ Стоилова, Р. (2012). *Пол и стратификация. Влияние на социалния пол върху стратификацията в България след 1989 г.* Изд. Сиела Норма Ад, с.51

¹⁷ Ненова, Г., Спасова, М. (2017). „Социално-икономическата ситуация на жените пенсионерки в България през призмата на теорията на пресечностите”, В: Манов, Б., В. Миленкова (съст). Сборник *„Докторантите в науката“*. Collection of Papers "PhD Students in Science". Благоевград: Университетско издателство "Неофит Рилски", с. 112-126 (ISBN 978-954-00-0135-7)

¹⁸ пак там

разработките според това по какъв начин тя се идентифицира. Бедността се разглежда като многоизмерен феномен, интегриращ в себе си социални, икономически, духовни и психологически проблеми¹⁹. По този начин тя бива разгледана в настоящия дисертационен труд, като биха могли да се изведат **три водещи подхода към анализа на бедността, с фокус върху джендър измеренията ѝ**. Първият сред тях е **линията на абсолютна бедност**. Тя се възприема като обективна величина. Индикатор, който използва Световната банка при дефиниране и измерване на крайната бедност в развиващите се страни, е линия на бедността от един или два долара на ден²⁰. В рамките на ЕС бедността се измерва по различен начин.

Вторият подход е този на субективната линия на бедността. Той представя самооценката на хората за тяхното собствено жизнено равнище. В България бедността се измерва и разбира като относителна и субективна. „През декември 2006 г. с министерско постановление № 345 (ДВ., бр.107/27.12.2006) са публикувани редът и начинът за изчисляване на официалната линия на бедност по данни от ежегодните наблюдения на домакинските бюджети. През същата година в България стартира изследването "EU - SILC" (Вж. ДВ., бр.107/27.12.2006 година). Изследването е създадено като обща рамка за системно изготвяне на статистически данни на Европейската общност за доходите и условията на живот, които да включват съпоставими и съвременни данни от моментното състояние, и от повторени във времето изследвания за доходите, равнището и структурата на бедността и социалната изолация на национално и европейско равнище“²¹.

Дениза Георгиева очертава основната критика по отношение на изследването и измерването на бедността единствено по икономически показатели. Критиката е насочена към подходящите подходи, които предлагат изключително ограничено и статично описание на самия феномен на бедността. Докато бедността следва да се разглежда като многопластов феномен, който включва както материална, така и социална депривация. Тази критика е ключова с оглед необходимостта от изследване

---

¹⁹ Георгиева, Д. (2012). *Феминизация на бедността и трудова дискриминация*. Книга Психология. Том 103. Годишник на Софийски университет "Св. Климент Охридски". с.172.

²⁰ World Development Indicators: <http://data.worldbank.org/topic/poverty>

²¹ Богданов, Б., Димитрова, Д. (2012). *Паралели, същност и особености на изследванията „наблюдения на домакинските бюджети“ и „статистика на доходите и условията на живот“*, Статистически изследвания и анализи. Брой 1-2/2012 г. с. 90-106 <https://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=3059>

на връзката между бедността и пола, особено в развиващите се страни. В изследването си Георгиева обобщава изводите на Шахра Разави и Силвия Чант, свързани с водещото място, което показателят доход заема в анализите на бедността. Според Разави в страните с по-нисък икономически и социален стандарт на живот измерването на бедността единствено посредством икономически показатели е крайно недостатъчно, ако целта е да се отчетат половото неравенство (gender gap) по отношение на благополучието²².

Изследванията върху бедността, анализирането и измерването ѝ чрез различни подходи има за цел надграждането на статичния фокус, поставен върху доходите и потреблението на стоки, като насочва изследователския интерес към нейната многоаспектност. Значимостта на тази концепция е ценна с оглед на перспективата за включването на джандър аспекта в анализа на бедността, който според Дениза Георгиева доскоро е бил “невидим”. Разглеждането ѝ като субективно преживяване е важен момент, тъй като обхваща редица нематериални фактори, отнасящи се до социалното изключване на индивида, като например самоуважение, власт, достойнство, сигурност.

1.2.1. Бедността като ограничаване на разгръщането на способностите (Амартия Сен и Марта Нусбаум)

Именно такъв потенциал притежава *подходът на способностите* (Capabilities approach), който се основава на концепцията за способностите на Амартия Сен (Sen 1999)²³. Според него напредъкът и развитието на едно неунижаващо общество се измерва с реалната свобода, до която достигат гражданите му да избират своя начин на живот. За изходен пункт в анализите си Сен изхожда от проблемите, свързани с измерването на благополучието и личния напредък. Той ги обвързва с възможността на индивида да извършва дейности, които ценя. Това има съществена обвързаност със способностите. Този подход може да бъде определен като алтернатива на количествените подходи при измерването на бедността. Подходът на способностите отчита индивидуалните ограничения и способности на конкретния човек, които могат да бъдат бариера пред постигането на важните за него цели, което обогатява

---

²² Razavi, S. (2000). *Gendered poverty and well-being*. Oxford, Blackwell Publishers, p.291, цит. по Дениза Георгиева

²³ Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford: Oxford University Press.

количествените подходи на анализ. В голяма степен целта на подхода е постигане на свобода в реализацията. Човешките способности са в пряка корелация с физическите и ментални характеристики, но и пряко обвързани със социалните възможности за развитие. Затова бедността се дефинира като ограничаване на възможностите за развитие. За да бъде измерено социалното благополучие, трябва да бъдат взети под внимание такива критерии, които отчитат възможностите за развитие, а не единствено икономически показатели.²⁴

В контекста на бедността и теоретичната рамка на подхода на способностите анализите на бедността следва да се съсредоточат върху отразяването на социалната промяна и икономическите сътресения във видимите човешки животи и отношения²⁵. Според Сен подходът на способностите позволява фокусирането върху това какво реално хората биха могли да правят и да постигнат за разлика от това, какво е финансовото и материалното им състояние. Сен твърди, че при анализирането на благосъстоянието (well - being) е нужно да изместим вниманието си от средствата за живот (като доходи) (the means of living) към действителните способности, които човек притежава, за да води качествен и достоен живот - като активно включване в социалния и политически живот на общността си, да бъде здрав и пр.

Тъй като проблемът за бедността се намира във фокуса на различни науки, именно излизането извън техните граници и срещата им, намирането на допирните точки мотивира редица разнообразни интердисциплинарни изследвания. Именно поради това смятам, че комплексният подход, съчетаващ провеждане и анализ на интервюта, обзор на нормативните регулации и статистическите данни ще покаже различията между самите жени на разностранни равнища. Затова тук ще бъде приложен именно такава изследователска перспектива, която би позволила дълбинно да се проследят представите, които жените създават за себе си, степента на идентификация, самоопределянето и съпоставката с други жени.

Извеждането на преден план на многообразието в подхода на способностите означава, че е възможно да се въведе в рамки или теоретизира “късната зряла възраст”

---

²⁴ Георгиева, Д. (2011). Феминизация на бедността и трудова дискриминация. *Книга Психология*, Том 103. *Годишник на Софийски университет “Св. Климент Охридски”*,
²⁵ Hick, R. (2012). *The Capability Approach: Insights for a New Poverty Focus*. *Journal of Social Policy*. Vol. 41, Issue 2 April 2012 , pp. 291-308

извън есенциализма. Това е така, защото подходът на способностите не поддържа нормативни концепции, например, за това как се възприема да остареееш успешно или кой би бил тип за референции. Неговият нормативен фокус е към способностите на хората.

Устните истории, заедно с подхода на способностите съдържат потенциала да осигурят задълбочена информация относно динамиката на бедността, за разлика от други (количествените) методи, които представят съвкупност от общи преживявания, или моментна картина в определен отрязък от време. Смятам, че анализът на различните гледни точки на жените и интерпретацията на идентичен проблем би бил основополагащ за осмисляне и прилагане на социални практики и политики, както и за последващи проучвания на бедността.

1.3 Късна зряла възраст (Старост)²⁶

В монографията си *Стареене и неравенства* (2015) Валентина Златанова изследва рисковите фактори, свързани с качеството на живот на старите хора, като проследява процеса на стареене спрямо психическото и физическото здраве в неразривна връзка със социалното неравенство по пол и етнос. Очертани са рисковите социални здравни фактори, свързани със стареенето, а също и влиянието на семейните и социални отношения за “успешното стареене”. Приемам монографията за изключително ценна поради обстояния джендър анализ, приложен към остаряването, който обвързва различните социални феномени като пол, възраст и бедност²⁷.

1.3.1. Социални и феминистки перспективи към старостта

През последните 30 години стареенето е обект на нарастващ интерес не само от страна на социалната геронтология, но и от страна на редица феминистки изследователи (Betty Friedan; Germaine Greer; Бовоар; Calasanti and Slevin (2001)²⁸; Vita Fortunati (2004), като основен акцент се поставя върху връзката пол-стареене.

Валентина Златанова представя изследването на авторите Каласанти и Слевин, свързано с пола, социалните неравенства и остаряването, като посочва, че в техния анализ върху джендър характеристиките при изследване на стареенето Calasanti и

---

²⁶ В дисертационния труд късна зряла възраст и старост се използват като понятия с идентичен смисъл.

²⁷ Златанова, В. (2015). *Стареене и неравенства*. Изд. Омда.

²⁸ Calasanti, T. M., & Slevin, K. F. (2001). *Gender, Social Inequalities, and Aging*. AltaMira Press.

Slevin (2001)²⁹ повдигат редица въпроси, които са от съществено значение предвид застаряването на населението. Проблематиката, свързана със стареенето и половите отношения, е представена посредством променящите се роли, отношения и идентичност на възрастните хора. Феминистките изследвания допринасят много за осъзнаване на необходимостта от идентифициране и анализ на джендър измеренията на процеса на остаряването, който взема под внимание взаимовръзката между възраст и пол и осъзнава ролята на мъжкия и женския опит в човешките взаимоотношения³⁰.

1.3.2. Стареене – Тяло

Както посочва Vita Fortunati в “Controversial Female Body: New Feminist Perspectives on Ageing”, феминистките изследователи се обединяват около идеята, че старостта е многопластов феномен, който би следвало да се подложи на един задълбочен интердисциплинарен анализ. Старостта не трябва да се разглежда и представя като болест, а като етап от живота, един вид пре моделиране, при което едни способности отслабват, а други укрепват. Феминистките изследователи от този по-ранен период си поставят за цел да деконструират предразсъдъците в мъжката геронтология по отношение на жените, като разкрият маскулинистичната предубеденост, залегнала в полето на социалната геронтология³¹.

В “The coming of age” Бовоар анализира митичния статус на *фактите* по отношение на стареенето. Тя повдига обвинения срещу патриархалното общество по отношение на дехуманизирането на онези, определени като Другия. Бовоар показва старостта като наша универсална съдба, натоварена с историята, културата и класата в обществото, в което се възпроизвежда. Тя сравнява социалния статус на възрастните с този на жените и вижда заеманата позиция на Друг и от двете групи. Следователно жените трябва да деконструират един двойствен процес на обективизиране: погледът на другите, които те възприемат като обект (като Друг), и собственият си поглед (личностното възприятие за теб самия) - имам тяло, което е старо, то е различно от мен, това е и човекът, който другите виждат отвън³².

---

²⁹ Calasanti, T. M., & Slevin, K. F. (2001). *Gender, Social Inequalities, and Aging*. AltaMira Press по Валентина Златанова (2015)

³⁰ Златанова, В. (2015). *Стареене и неравенства*. Изд. Омда, с. 2-32

³¹ Fortunati, V. (2004). *The Controversial Female Body: New Feminist Perspectives on Ageing*. *Cadernos de Literatura Comparada*, (2).

³² Beauvoir, Simone de. (1972). *The Coming of Age*. New York: G. P. Putnam Sons.

Основната критика към Бовоар (Фрийдън, Гриър и Катлин Удър) е изцяло негативната и крайна концепция за старостта, където менопаузата се счита за дълбока травма в живота на жените, която не води до нищо конструктивно. Катлин Удър критикува Бовоар за недопускането на възможността жената да води нов автономен живот за себе си, независима от съпруга и децата си. Според Удър Бовоар смята, че е твърде късно за жената да проектира себе си в бъдещето³³.

Феминистките изследователи правят опит за представяне на двойната маргинализация на възрастните жени, като съсредоточават усилията си в създаването на нови социални модели по отношение на старостта, насочени към преодоляване на стереотипите, основаващи се на залегналото в социума допускане за *едно тяло в упадък* и идеята за *другия сред нас*. Мериал Пиърсал (Marilyn Pearsall 1997) в "The Other within us: Feminist Exploration of Women and Aging" определя старостта като най-заклеймяваният етап в живота на жените.

1.3.1. Социологическа перспектива към остаряването

В книгата си *Стареене и неравенства* Валентина Златанова представя социологическите перспективи към остаряването, като са изведени и ключовите концепции, които се намират в основата на политиките за активното стареене. Авторката представя изследователските подходи към стареенето в края на 20-ти век, които отразяват водещото културно разбиране за пенсионирането като хронологичен показател за началото на стара възраст, илюстрирано през теорията на Филипсън (Phillipson 1998). По този начин старата възраст е в пряка корелация с пенсионната и следователно е социално конструирана. Златанова представя основополагащите перспективи към старостта, които имат водещо значение основно в социалната геронтология. Една от тях е теорията за освобождаването на Къминг и Хенри (Cumming and Henry 1961). Тази теория е широко критикувана като остарял позитивистки подход, посочва авторката. Оспорвана е и от защитниците на теориите за активността (Rowe and Kahn 1998) и континуитета (Atchley 1987).

Следващата теория е тази за „активното стареене“. Тя изхожда от позитивна връзка между активността и удовлетвореността от живота. В теорията е застъпена идеята, че възрастните хора са удовлетворени в най-висока степен, когато са активни и поддържат своите социални контакти, което им помага да се приспособят към новите

---

³³ Katz, S. (2016). *Simone de Beauvoir's The Coming of Age: The Humanities and Gerontology's Diagram of Science*. Issue: Issue 3, 2016 pp.3-10
https://www.researchgate.net/publication/336217920_Simone_de_Beauvoir's_The_Coming_of_Age_The_Humanities_and_Gerontology's_Diagram_of_Science/link/5d94c279a6fdccfd0e710fea/download

си житейски роли след пенсионирането с други. Именно теорията за активно стареене е залегнала в разработваната от ЕС и България през последните 3 години „политика за активно стареене”. Тя илюстрира допускането, че достигнатият жизнен стандарт, постигнат в средната възраст, следва да бъде поддържан до края на живота. Хейвигхърст (Havighurst (1963) въвежда термина „успешно стареене”, който се свързва с поддържането на високи нива на активност за възможно най-дълъг период от време. Златанова посочва, че критиките, отправени към тази теория, са свързани с липсата на фокус върху неравенствата по отношение на възрастните, които не са една хомогенна група, правото им на избор да не бъдат активни, а също и пречките, които срещат пред себе си, свързани с намирането на работа в напреднала възраст.

Следващата теория е тази на континуитета, която разкрива допускането, че при нормалното стареене, когато такова е налично, хората биха поддържали същата идентичност, активност и поведение по начина, който са го правили в предходните години от живота си. Поддържането на тези жизнени стратегии, свързани с младата възраст, се реализира чрез адаптирането им към техния минал начин на живот.

Златанова разглежда критиката на Гуаданьо (Guadagno 2007), насочена към дефиницията за “нормално стареене”. Понятието диференцира нормалното от патологичното стареене, но negliжира и пропуска възрастните хора с хронични заболявания, броят на които не е никак малък. Посочват се още два недостатъка на територията. Първият се свързва с дефинирането на нормалното стареене през призмата на “мъжкия модел”, а вторият с неотчитането на взаимовръзката между социалните институции и начина, по който те влияят върху остаряването на индивидите. Както става ясно, представените по-горе теории не поставят акцент върху старостта в биологическите ѝ измерения, а я разглеждат като социална, до голяма степен предопределена и обвързана с пенсионирането и произтичаща от него загуба на доход, социален статус и идентичност.

В посочените теории, разработени преди 80-те години, Златанова констатира липса на изследователска чувствителност към джендър измерението на стареенето, макар да се обръща внимание на социалните му аспекти. Обект на изследователски интерес са основно работещи мъже, които притежават способността да поддържат активен живот за по-дълъг период от време след пенсиониране. Изпуска се фактът, че съществуват редица различия при остаряването на мъжете и жените, а също и различия относно последиците в една и съща възраст за двата пола. Извън изследователския интерес се

намират и възрастните с инвалидност и/или специални потребности, а също и живеещите в бедност, които са били и са предимно жени.³⁴

1.3.4. Пристрастия към средната възраст

В настоящото изследване под възрастовите отношения (age relations) ще се разбира определението, залегнало в изследванията на Calasanti - система от неравенства, основана на категорията възраст, която привилегирова младите за сметка на възрастните. В контекста на британската феминистка школа присъствието на темата за старостта и начина, по който тя се отразява на социалните и лични очаквания на и към жените, се демонстрира в работата на Сюзън Сонтаг и концепцията ѝ за “двойния стандарт в стареенето”. В нея тя се фокусира върху самия процес на стареене, ограничавайки се до периода на активното стареене, в който тялото се променя и се забелязват първите следи на старостта, тя го дефинира като: “унизителен процес на дисквалификация” (Sontag 1972). Това са физическите маркери на старостта като: менопауза, появата на бръчките, а грижата за стари хора започва да заема времето на все още активните (социално и трудово) жени.

Както отбелязва Туиг (Twigg), “шепа учени през 50-те или 60-те години са свършили важна работа по отношение на потискането на старостта”. Анализът върху теоретичното представяне на процеса на остаряването, който тя извършва, води до извода, че разглеждането на остаряването не навлиза в дълбините на проблем, а маркира едва периферията: „изследователските интереси от този период се отнасят преди всичко до късните средни години - приблизително равни на 50-те до 70-те години, и до процесите и преживяванията на стареенето, а не до дълбока старост и до самата старост“³⁵. Тя твърди, че феминистките изследователи наблягат изключително върху остаряващото тяло, negliжирайки жените от “четвъртата възраст” - период от живота, качествено различен от „третата възраст“ по това, че е белязан от сериозна немощ. Поставянето на старостта като политически значим проблем изобщо липсва. Проблемът за старостта се появява съвсем спорадично както в публичното и политическо пространство, така и в изследователското поле.

Макар изследователите да не изключват съществуването на ейджизма, той попада в ракурса на второстепенността и по този начин се избягва детайлното обговаряне на

---

³⁴ Златанова, В. (2015). *Стареене и неравенства*. Изд. Омда, с.23 .

³⁵ Twigg, J. (2004) “The Body, Gender and Age: Feminist Insights in Social Gerontology”, *Journal of Aging Studies* 18 (1): 62

възрастовите отношения (age relations) или поставянето на категорията старост в центъра на анализите. Обект на изследване са начините, по които възрастните хора са в потисната роля, а позицията, отстоявана в този текст, е, че възрастовите отношения са политически значим проблем, който трябва да бъде приоритизиран. Една такава перспектива дава възможност да се проследи как самите феминистки теории могат да бъдат преосмислени при едно такова насочване на фокуса на теоретичното и изследователско внимание към старите хора. Именно тук устните истории ще бъдат изключително полезни, не само за да се даде думата на маргинализираните, но и за да се изведе на дневен план необходимостта от създаването и разработването на конкретни политики, адресирани към справяне със специфичен проблем на една група жени. Проучването на ежедневните преживявания на възрастните жени ще разкрият начините, по които *пол* и *възраст* се пресичат на терена на старостта и различните социалните неравенства.

1.3.5. Стигмата, прикрепена към старостта

Влияние за появата ѝ оказва, както отбелязва Донка Петрова, конфликтът между поколенията за достъпа до обществените ресурси: от една страна, хората в трудоспособна възраст и от друга, кохортите, които са икономически зависими – старите хора. Този конфликт се задълбочава още повече от медийно изградения образ на възрастните, подхранващ враждебността между поколенията, особено по въпросите на заетостта. “Социалните институции нерядко допринасят за поддържането на ейджизъм, като се ограничават възможностите на по-възрастната част от населението за заемане на работни позиции, а също и предоставянето на лимитирана социална грижа за възрастните хора”³⁶.

Поставянето на акцент върху взаимосвързаността на възраст и пол оказва пряко въздействие върху непривилегированото положение, което старите хора заемат, особено тези, които са най-уязвими в пресечните точки на множество йерархии. Приемането на политическия и културен диктат на концепцията за “активно стареене/успешното стареене”, която е в основата на т.нар. „новата геронтология“ (Holstein and Minkler 2003), единствено засилва ейджистките практики. Понятието за успешно стареене има за цел да измести възгледа за старостта като време, водещо със

---

³⁶ Петрова, Д. (2017). Ейджизъм, или стереотипизирането по възрастов принцип: същност, ефекти и начини за изследването му. *Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“*. Книга психология, Том 99, с.404.

себе си физическа слабост и болест, като наблягат върху “потенциала и вероятността от здрава и социално, и политически ангажирана възраст”³⁷. Уловката е в това, че успешното и активно стареене изисква поддържане на дейностите, популярни сред хората от младата (15-44) и средната (зряла) възраст (45-59), привилегировани с пари и свободно време. По този начин поддържането на добра физическа форма или поне напомнянето на такава се разглежда като високо ценен социален капитал. Успешното стареене бива представяно отново през призмата на тялото: да не се остарява или поне старостта да не личи. Тялото заема централно място, говорейки за идентичността и застаряване, като поддържането на младежкия му вид се превръща в проект за цял живот, който изисква непрекъсната грижа³⁸.

Круйшанк (Cruikshank 2003) отбелязва, че “някак неизбежно” водени от общественото мнение и нагласи отсъждаме, че телата на старите жени са непривлекателни и дори отблъскващи, но знаем изключително малко за това как самите жени понасят това отхвърляне и стигматизиране³⁹. Концепцията за “активно стареене” (Friedan 1993) все пак оказва благоприятно влияние по отношение на предотвратяването на определени ейджистки практики и стереотипи по отношение на възрастните жени, но тази концепция все още си остава обвързана с образа на активните жени от средната възраст, които са застаряващи, но не и стари. Дори самата употреба на термина “стари” бива използван изключително рядко и предпазливо, тъй като е натоварен с множество негативни конотации. В светлината на физическите промени, които настъпват с напредването на възрастта, възрастните хора са принудени да разработят стратегии за запазване на своята „младост“, за да не бъдат възприемани като стари. В резултат на това старите хора и техните тела биват превърнати в обект на външно дисциплиниране. Тези от тях, които са с някакъв вид хронично увреждане или предпочитат да водят по-усамотен и съзерцателен живот, се възприемат като „проблемни“ (Katz 2000; Holstein 1999; Holstein и Minkler 2003). Според авторите формулата на изключване звучи по следния начин: активните възрастни не биват възприемани като стари, а тези, които са по-малко активни, са “стари” и по този начин са по-малко ценни.

---

³⁷ Holstein, M., Minkler, M. (2003). Self, Society, and the “New Gerontology”. *The Gerontologist*, Volume 43, Issue 6, December 2003, pp. 787–796

³⁸ Calasanti, T. 2006 “Gender and Old Age: Lessons from Spousal Care Work.” Pp. 269-94. In: *Age Matters*, eds. T. Calasanti and K. Slevin. New York: Routledge.

³⁹ Cruikshank, Margaret. 2003. *Learning to Be Old: Gender, Culture and Aging*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield, p. 147

Видима е необходимостта от промяна на изследванията на бедността в няколко направления: влиянието на пола в явления като бедност и старост, разширяване на статичния икономически фокус на изследване и обръщане към личното преживяване на достойнство и уязвимост. Прилагането на „джендър фокус“ позволява изучаване на нововъзникващи области в изследване на различни проблеми на мъжете и жените в процеса на стареене, включително променящите се роли и отношения, половата идентичност и мъжественост в късния живот. Например изучаването на заетостта и пенсионирането не само привлича внимание към половите неравенства в пенсионната система, но също така повишава осъзнаването на негативните последствия на неплатения труд, основно упражняван от жени. През този фокус е направен опит за анализ на пенсионната система и реформа в България, в периода 2000-2015 г., за да бъдат показани причините, които водят като резултат след себе си неравностойното представяне на жените в пенсионната система.

2. Втора глава

2.1.3. Българският пенсионен модел след 1989 г. - 2015 г.

През 1998 г. Правителството формира работна група от експерти, която изготвя *Стратегията за реформиране на пенсионната система* и проектозакон за *Кодекс за задължително обществено осигуряване* (от 2003 г. - *Кодекс за социално осигуряване*), които в края на 1999 г. са приети и от началото на 2000 г. се пристъпва към реалното реформиране на пенсионната система в България⁴⁰.

Като резултат от приетия Закон българската пенсионна система е изградена от три стълба. Първият стълб на пенсионната система представлява задължително разходопокривна система, която се администрира от Националния осигурителен институт (НОИ). Вторият се свързва със задължителното допълнително универсално и професионално осигуряване. Сумите, натрупани в индивидуалната партида по този стълб, започват да се изплащат 2020 г., като тази промяна обхваща лицата, родени след 31.12.1959 г. Третият стълб е допълнителното доброволно осигуряване.

В настоящия анализ ще бъдат подложени на коментар само пенсиите по първи стълб, от най-често срещана *Трета категория труд*. От началото на 2000 г. се въвежда

---

⁴⁰ Луканова, П. (2004). Жените и мъжете в пенсионната система в България. Изд. Център за изследвания и политики за жените. с. 24-26

т.нар. *точкова система*, като се променят условията за пенсиониране с пенсия за осигурителен стаж и възраст. За придобиване право на пенсия става необходимо условие осигурените лица да имат определен брой точки (сбор от осигурителен стаж и възраст). С началото на всяка следваща календарна година възрастта започва да се увеличава с 6 месеца и за мъжете, и за жените до достигане на 63 години за мъжете и 60 години за жените, а сборът от осигурителния стаж и възрастта започва да нараства с по една точка и за двата пола до достигане на 100 точки за мъже и 94 точки за жените. Т. нар. „точкова система“ е премахната от 1 януари 2011 г., като се въвежда условие, според което право на пенсия за осигурителен стаж и възраст се придобива при навършване на 60-годишна възраст на жените и 63 години за мъжете, и осигурителен стаж от 34 години за жените и 37 за мъжете. През 2014 г. политическата амбиция е насочена към изработване на нов пакет от мерки, които целят устойчивост на пенсиите, поради което първоначално предвиденото покачване на изискуемата възраст и осигурителния стаж е прекратено.

2.2. Анализ на реформите през призмата на пола

Реформирането на заварената пенсионна система (първи стълб), в резултат на което се стига до по-тясна връзка между осигурителни вноски и обезщетения (размер на пенсията), както и по-голямата степен на индивидуалност в получаването на пенсионни права оказват по-скоро неблагоприятно влияние за жените. Те са поставени на по-долно стъпало на пазара на труда, често извършват неплатена работа по осигуряване на грижи за зависими членове на семейството. Майчинството и грижите за възрастните представляват допълнителен труд, който нито е заплатен, нито ценен от обществото, въпреки че допринася за социалното благосъстояние и може да бъде измерен с икономически показатели като БВП. Това води до увеличаване на разликата в доходите, което съществува между мъжете и жените, чрез разхода на годините, прекарани извън пазара на труда, или на по-малкия натрупан стаж поради работата на непълно работно време. Влиянието на всички тези елементи е безспорно и е най-ясно видимо в мястото, което жените заемат в пенсионната система. Всички тези фактори повишават риска от бедност при жените при пенсиониране.

2.2.1. Фактори, оказващи пряко въздействие върху определяне на размера на пенсията

- **Пенсионна възраст**

Както отбелязва Победа Луканова, социално-осигурителното законодателство не прави разлика по пол, изключение се вижда при по-ниските изискуеми години за осигурителен стаж и възраст на жените. В България жените се пенсионират на по-ниска възраст в сравнение с мъжете, което се смята за по-благоприятно условие дори от самите тях. Анализът по пол на пенсионната система извежда няколко аргумента против това схващане. По-ранното пенсиониране на жените има важни последици. На първо място, пенсионирането на по-ранна възраст предполага, че жените ще се пенсионират с по-кратък осигурителен стаж. Самата формула за изчисляване на пенсията за ОСВ (Осигурителен стаж и възраст) стимулира увеличаване на осигурителния стаж чрез пропорционално увеличаване на пенсията, подчертават Митрева и колеги. На второ място, по-краткият осигурителен стаж, съчетан с по-високата очаквана продължителност на живота на жените след пенсиониране, води до преобладаване на жените в общия брой на пенсионерите. В периода 2000-2014 г. делът на жените в пенсионната система не пада под 57% от общия брой на пенсионерите. И на последно място, данните посочват, че в резултат на тези обстоятелства жените получават по-ниски пенсии от мъжете за по-продължителен период и са изложени на бедност за по-дълъг период от време.

- **Осигурителен стаж**

Осигурителният стаж зависи от продължителността на участие в правовоуредени икономически отношения, т.е. от плащането на осигурителни вноски. В резултат на по-ниската законоопределена пенсионна възраст за жените техният осигурителен стаж обективно остава по-нисък. В периода 2010-2011г. разликата в осигурителния стаж за мъжете и жените е между 10.1-10.4. от 2012-2014 г., като намалява от 9.9-9.4. Поради повишаването на разликата намалява повишаването на изискуемата за жените пенсионна възраст, но въпреки това запазва високи нива. Данните показват, че жените са в по-неблагоприятно положение от мъжете при изпълнение на това изискване за пенсиониране. Основната причина за загуба на осигурителен стаж за жените е свързано с откъсването от работа, както посочва Победа Луканова, при отглеждането на деца и поради семейни задължения.

Водещите параметри, въз основа на които се определя размерът на пенсията, са еднакви за двата пола. Ако всеки един от тях (осигурителен доход, трудов стаж и индивидуален коефициент) е равен за мъжете и жените, те биха получавали еднакъв

размер възнаграждение и след пенсиониране. Всички тези параметри са пряк резултат от позицията, която дадено лице (мъж/жена) заема на пазара на труда, жените получават по-ниско възнаграждение от мъжете, съответно се осигуряват на по-нисък доход, по-рядко достигат до високи управленски позиции, осигурителният им стаж е по-кратък. Налице е необходимост държавната политика да предприеме необходимите мерки, за да се ограничи възпроизвеждащият се модел на неравенство в трудовата сфера, пряко отговорен за неравенството между двата пола и в пенсионната система.

Разликите в размера на пенсиите при двата пола до голяма степен се определят от големите разлики в осигурителния доход, посочва Луканова. Чудесен пример, който илюстрира казаното, са данните за средния индивидуален коефициент на лицата. Водещи при него са средният осигурителен доход на лицето и средният осигурителен доход за страната. Средният осигурителен доход на жените към 2007 г. е 85% от осигурителния доход на мъжете, което рефлектира върху по-ниския индивидуален коефициент на жените⁴¹.

Митрева и колеги извеждат причините за различията в средните индивидуални коефициенти, които могат да се намерят в по-ниските трудови възнаграждения на жените. Следваща причина за по-ниските пенсии при жените, е намаляващият размер на осигурителния доход, върху който се осигуряват в определен период, какъвто е отпускът по майчинство (бременност, раждане, отглеждане на малко дете), когато жената получава обезщетения в размер на 90% от дохода, върху който е внасяла осигуровки за последните 24 месеца. Този период се признава за участие в осигурителната система, но доходът, който се взема предвид при определяне на размера на пенсията за този период, е размерът на получаваното възнаграждение (пак там: 18)⁴²

---

⁴¹ Луканова, П. (2004) *Жените и мъжете в пенсионната система в България*. 2004. с. 17

⁴² Митрева, С., Славова, З., Ганчева, А., Димитрова, Р., Кметова, Т. (2007). *Измеренията на пола в пенсионната реформа в България*. с.18

2.3. Основни причини за неравнопоставеността между мъжете и жените в пенсионната система

2.3.2. Сегрегация на пазара на труда в България

В изследването на Капка Стоянова и Алла Кирова *Социална икономическа инфраструктура и гаранции за равнопоставеността на жените в България* се акцентира върху необходимостта от по-пълна оценка на работната сила на жените, която изисква да се маркира равнището на джендър сегрегация в заетостта. Джендър сегрегацията в заетостта е индикатор, който посочва равнопоставеността на жените в сферата на платения труд, и представлява възможна основа за оценка на реалните измерения на различията между половете и неравнопоставеността в труда.

Хоризонталната и вертикалната сегрегация на пазара на труда на жените, определящи отрасловото, професионалното и длъжностното разпределение на женската работна сила, са основни характеристики на заетостта, които са възприети в световен мащаб. Те се определят като обект на системно проучване и наблюдение с цел разработване и прилагане на мерки за преодоляване на пораздащите ги фактори. Капка Стоянова и Алла Кирова подчертават, че “проблемите, свързани със сегрегацията на жените в заетостта, имат глобален характер, което предполага съвместни действия на международно равнище. В тази връзка „елиминирането на сегрегация, основана на пол”, се определя от Икономическата комисия за Европа към ООН като стратегическа насока за действие.”⁴³

Като основни детерминанти, подсилващи дискриминацията на пазара на труда, се приемат преди всичко установените в обществото стереотипи за т. нар. „женски” и „мъжки” професии, също и за традиционните роли, лидерски качества и умения на жените. Полово-ролевите стереотипи оказват пряко въздействие по отношение на професионалната ориентация и избор на младото поколение, което възпроизвежда сегрегирания характер на заетостта във времето. Като водещ фактор, подчертават авторките, се оформят и установени от семейните и майчинските ангажименти изисквания на жените предимно за работа на гъвкаво работно време, запазване на заеманата длъжност след майчинство и други.

---

⁴³ Стоянова, К., Кирова, А. (2004). *Социално-икономическа инфраструктура и гаранции за равнопоставеността на жените в България*. Център за изследвания и политики за жените, София, с.99

Негативните последици от половата диференциация за обществото се свързват с едно непълноценно оползотворяване на човешкия капитал, а също и с фрагментиране на професиите по пол. Резултатът за жените от сегрегацията се свързва с по-ниския статус, който те заемат в заетостта, което рефлектира върху по-ниските им трудови възнаграждения. Това от своя страна според авторите Алла Кирова и Капка Стоянова не може да бъде обосновано с различия в образователното равнище и професионалния им опит. Неравенствата в трудовото заплащане пък имат като резултат феминизация на бедността в късна зряла възраст.

2.3.3. Съвместяване на трудовите и семейни задължения

В изследването на Соня Драганова и Виктория Недева *Бариири пред професионалното развитие на жените мениджъри*, авторките си поставят за цел да определят основните препятствия, пред професионалното развитие и израстване на жените по пътя им към заемането на ръководни позиции. Данните от проведеното от тях изследване посочват, че водещо място заема конфликтът семейство - работа. За жените е особено важно професионалните въпроси да се разглеждат в контекста на други жизнени роли и избори, настояват Драгова и Недева. Професионалният и личният живот са тясно свързани, затова професионалните решения се разглеждат като жизнени решения, които оказват влияние и върху други области от живота. Това разбиране се свързва с интерпретацията на Сапър, че професионалното развитие представлява една функция от взаимодействието между факторите на свободното време, на семейството и професионалните въпроси.⁴⁴

Конфликтът семейство – кариера е фактор, който би могъл да редуцира включването на жените в работната сила, да ги постави в традиционни професии и да възпрепятства трудовите им повишения и постижения. Той се изразява в двойното натоварване, което изпитват жените, комбиниращи платения труд с домашните задължения, които все още са очаквана и приета роля за жената, независимо дали тя работи на трудовия пазар⁴⁵.

В България към настоящия момент те са недостатъчни, а където има липси на такива, те са за сметка на женския платен труд. По данни на НОИ за 2009 и 2013 г. от общия брой на жените, получили обезщетения за временна неработоспособност, 13.4%

---

⁴⁴ Super & Sverko.(1995). по Драгова, С., Недева, В.(2005). Бариири пред професионалното развитие на жените мениджъри. *III Национален конгрес по психология : сборник научни доклади, София, 28-30 октомври 2005 г.* с. 293

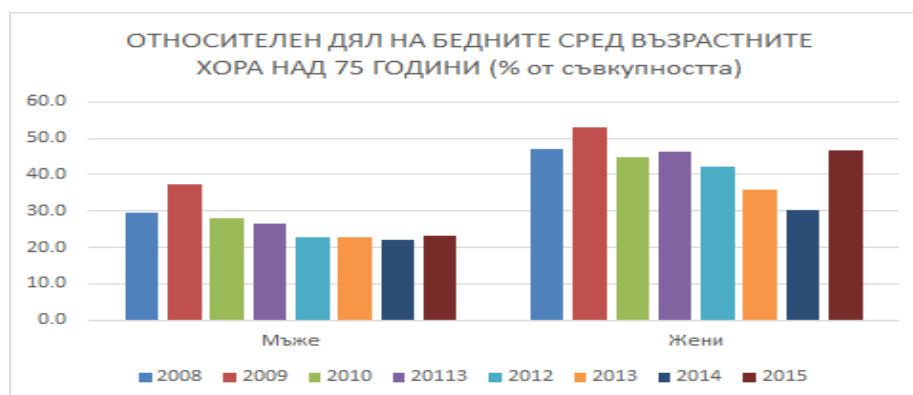
⁴⁵ пак там. с. 292

са го получили за болен член от семейството, докато при мъжете този показател е едва - 1.8%. От получаващите обезщетение за отглеждане на малко дете делът на жените е 92.2% в сравнение със 7.8%. Въпреки че жените и мъжете са напълно равноправни като осигурени лица при обезщетение за гледане на болно дете или член на семейството, очевидно е проявлението на широко разпространения стереотип жената да бъде тази, която да полага грижи. Това се разбира и приема като естествено продължение на биологичната ѝ роля⁴⁶.

2.5. Последици за жените пенсионерки

Качеството на живот на възрастните хора зависи главно от равнището на техните доходи. Неравенството между мъжете и жените в пенсионна възраст е показател за твърде високия риск от бедност и “социално изключване”⁴⁷ на женското население на България. За населението на възраст над 65 години този риск е още по-висок.

Фиг. 2. НСИ, Население в риск от бедност или социално изключване по пол и възраст (2008-2015 г.).

⁴⁶ (Джендър аспекти на социално-осигурителните обезщетения и пенсии от държавно обществено осигуряване (2009-2013 г., НОИ) https://www.nssi.bg/images/bg/about/statisticsandanalysis/analysis/Analiz_gender_aspects_2009-2013.pdf

⁴⁷ Настоящото изследване приема и работи с дефиницията на ЕС за “социално изключване”: „Социалното изключване е процес, при който определени хора са изтласкани на ръба на обществото и са възпрепятствани от пълно участие в него поради своята бедност или поради липсата на базови компетенции и възможности за учене през целия живот, или в резултат от дискриминация. Това ги отдалечава от възможността за работа, доходи и образование, както и до социални и общностни мрежи и дейности. Те имат ограничен достъп до власт и до органите, вземащи решение, и така често се чувстват безвластни и неспособни да упражняват контрол върху решенията, които влияят върху техния ежедневен живот.” (Съвместен доклад за социално включване от 2004 г.) <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:79zDEaSKvTQJ:www.strategy.bg/FileHandler.ashx%3FfileId%3D3303+&cd=7&hl=bg&ct=clnk&gl=bg>

В анализа на Капка Стоянова (Институт за икономически изследвания при БАН) се разкрива необходимостта от незабавното прилагане на политики спрямо жените, чиито размери на пенсиите са значително по-малки от тези на мъжете. “Делът на пенсионерите на възраст над 75 години е 28%, като съотношението между мъжете и жените е 25:30. Тези данни предопределят значението и крайната необходимост от диференцирани по възраст и пол специфични дългосрочни грижи и услуги. Джендър неравенството се проявява при интервалите с по-високи месечни размери на пенсиите. Относителният дял на мъжете е много по-висок от този на жените, а именно: при размер на пенсиите в интервал от 300-400 лв. съотношението е 78:22, за 400-500 лв. то възлиза на 84:16 и за 500-700 е 80:20. Джендър различията придобиват още по-колосални стойности при високите възрастови интервали: например за интервала 70-74 години при размер на пенсиите от 500-700 лв. съотношението мъже:жени е 95:5, за възрастовия интервал 75-79 години то възлиза на 97:3 и за 80 и повече години” - 98:2“⁴⁸.

Фиг. 3. НСИ, Население в риск от бедност или социално изключване на 65 и повече години (2008-2015 г.)

⁴⁸ Стоянова, К. (2014). Политики за ограничаване бедността на възрастните хора - фактор за повишаване продължителността на техния живот, в *Демографската ситуация и развитието на България*, София, Издателство на БАН "Проф. Марин Дринов", с. 777-787.

Повишаването на качеството на живот сред възрастните хора, особено сред жените, е един от най-наболелите проблеми днес, който изисква спешна намеса и решение. Връзката между размера на доходите и социално включване е неоспорима.

2.6. Методологична рамка на изследването

Изследователският метод е този на *устната история (oral history)*, реализиран посредством качествено (полуструктурирано) интервю. Ще се спра и върху някои от основните положения на подхода на способностите, неговите импликации за концептуализирането и анализа на връзката *пол/възраст/бедност* и именно по този начин ще се опитам да интерпретирам социално-икономическата ситуация на жените пенсионерки в България. Подходът на способностите ще послужи за една теоретична основа, чрез която ще бъдат анализирани основните социални политики, насочени към възрастните хора в България. Стремещт е да бъдат илюстрирани и аргументирани ползите от прилагането на конкретния подход, но също така да се открият празнотите в знанието ни за тази немалка част от българското общество.

3. Трета глава

3.1. Описание на изследването

Приемам качествения метод на изследване като начин, който би позволил да бъдат чути личните житейски истории и опит, свързан с бедността. За мен е важно да се съсредоточа върху отделните истории, за да избегна унифицирането на опита в числови маркери, които биха намалили смисъла на индивидуалността, която стои в основата на преживяването на самата бедност. Конструкцията на историята е един от начините да преобразуваме това, което правим и преживяваме, в това, което знаем и това, което чувстваме, че другите трябва да чуят⁴⁹. Освен това смисълът, до който достигаме, е конструиран във взаимния процес на разказване и чуване, тъй като отговорите на слушателя са свързани с думите на говорещия. Разказът има организационен характер. Животът на хората, живеещи в бедност, често е хаотичен. В средата на този хаос е необходимо да се структурира опитът и разказът е начинът да се постигне това (Bruner, 1990⁵⁰). Разказът помага да се организират не само миналото и

---

⁴⁹ Bochner, A. P., & Ellis, C. (1995). *Telling and living: Narrative co-construction and the practices of interpersonal relationships*. In W. Leeds-Hurwitz (Ed.), *Social approaches to communication* (pp. 201-213). New York: The Guilford Press.

⁵⁰ Bruner, J. S. (1990). *Acts of meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

настоящото, но и бъдещето. Без усещане за това, което ще донесе бъдещето, липсва способност за планиране и надежда. Чрез разказа един човек печели възможни сюжетни линии, за да предвиди какво може да се случи след това⁵¹.

Проведените интервюта са полуструктурирани. Зададени са шест ключови въпроса, с оглед на създаване на рамка на разговора, а също и с поставената цел, задачи и хипотези на изследването. Въпросите са: 1) Каква е продължителността на трудовия Ви стаж (до момента на пенсиониране)? 2) Продължавате ли да работите?; 3) Какъв е размерът на пенсионното Ви обезщетение?; 4) Запозната ли сте с политики и стратегии, разработени от правителството и социалната политика, насочени към пенсионерите в България? 5) Какво според Вас означават “достойни старини” и “активно стареене” (този въпрос е зададен в контекста на двете най-тиражирани политики и цели, насочени към пенсионерите в България?); 6) Говори ли се за пенсионерите в България/Как присъстват те в публичния дискурс?

В резултат на зададената рамка са обособени няколко групи и допълнителни подвъпроса, които се явяват естествено продължение на разговора и споделянето не преживяванията, пряко обвързани с темата за бедността, нейното преживяване и ограничаването на способностите. Присъства и темата за грижата, нейната видимост и отговорността по отношение на държавните институции и политики, за зависимите възрастни. Споделянето на проблемите се случваше по реда на значението, което са имали за всяка от интервюираните жени.

3.1.2. Критерии за подбор

Респондентките са селектирани на базата на три критерия - 1) да бъдат жени в късна зряла възраст; 2) работили са в трета категория труд; 3) живеещи в гр. София. Интервюираните се различават по образование (най-вече със средно и висше), по професионална сфера, някои от тях (пет на брой) продължават да работят, имат различно семейно положение (вдовици, неомъжени и омъжени) и възраст (от 66-85 години).

3.15. Изводи

Методът на устната история ми позволи да чуя и покажа житейските истории на респондентките с основен акцент бедността. От една страна, събраните устни разкази

---

⁵¹ Clandinin, D. J., & Connelly, F. M. (2000). *Narrative inquiry: Experience and story in qualitative research*. San Francisco, CA: Jossey-Bass Publishers.

способстват за уплътняване на картината на пенсионерите в България и извеждането на личността на преден план, показват изживяването на конкретния проблем, какъвто в случая е бедността сред жените в пенсионна възраст. На първо място, много ясно проличават проблеми, свързани с ниската информираност на жените относно политиките, насочени към облекчаване на положението им. За да бъдат политиките ефективни, и да е налице реалното възползване от предлаганите възможности, които се предоставят, възниква необходимостта от информираност и въвличане за участие. На второ място, стои проблемът с улеснения до тях достъп. На трето, липсва лична ангажираност от страна на интервюираните жени относно възможностите, които им се предлагат.

Тази липса на интерес интерпретирам по два начина: 1. недоверие в държавните политики и в тяхната ефективност, което провокира пасивността на жените; 2. самостигматизация и чувството на срам - хората, които живеят в бедност, са склонни да се срамуват от своето положение, включително от получаването на помощ/и, която би могла да задълбочи усещането им на срам и унижение. Част от респондентките определят помощта, която държавата им оказва, именно като такава (срамна и унижителна): “какво мога да направя с тези 40 или 50 лв., които ми **хвърлят**, те с какво биха ми помогнали” (М.П.). Тук възниква и необходимостта от това предоставяната помощ да не се предлага по унижаващ начин. Според Уокър чувството за срам би могло да бъде подсилено от липсата на уединение в процеса на предоставяне на помощта или от естеството на въпросите, които държавните служители задават.

Що се отнася до концепцията за активно стареене, то бива интерпретирано като продължаване на трудовия живот, мотивацията за което е нуждата от допълнителни финансови ресурси и независимост от помощта на техните деца. Да бъдеш активен се свързва с усещането за значимост и до някаква степен с бунта към старостта. Старостта се интерпретира като липса на активност, отпуснатост и недостатъчно добра мобилизацията.

Личното им усещане за достойните старини се описва като абсолютно неосъществимо и невъзможно в светлината на ниските им пенсионни обезщетения. Да изживееш достойно старините си се свързва с материалната и финансова стабилност, които са възприемани като единствен възможен вариант *да не бъдеш независим от децата си; да бъдеш автономен; да не си им в тежест*. Да споделят усещанията си за достойнството се оказва проблематично. Диалогът е съпроводен с редица емоционални проявления като плач, прекратяване на разговора, опити за смяна на фокуса на

дискусията. Това свидетелства, че темата за достойнството, или по-скоро личното усещане за липсата му, е изключително емоционално травматично за възрастните жени, които взеха участие в емпиричното изследване.

За интервюираните е по-лесно да говорят за отсъствието на достойнството по начина, по който го разбират. От получения материал от интервютата може да се твърди, че достойнството или липсата му се възприемат като нещо, което има нужда от насрещна помощ и защита. В контекста на бедността да имаш достойнство в старините си жените свързват със социалната стабилност и икономическа автономност. Респондентките смятат, че правителствените политики не подкрепят техните права, свързани с достойното стареене и повишаването на качеството им на живот. Интервюираните (идентифициращи се като група) описват трудностите, пред които са изправени, като незначителни и пренебрежими както в публичното пространство, така и в политическия дискурс (образът на пенсионерите). В резултат от техните наблюдения може да се говори за наличието на санкциониращо отношение към старостта както от страна на обществото, така и по отношение на тях самите.

Жените коментират бедността основно в светлината на ниските си доходи - трудно посрещане на ежедневни нужди, липса на сигурност и уязвимост, живот на промоции, които водят до зависимост от техните семейства. Бедността се описва и като ограничаване на възможността за активен социален живот, който за жените заема изключително важна позиция, свързана с удовлетвореността от живота им. Чувствата на изключеност, социална изолация и индивидуална безпомощност се посочват от всички интервюирани жени. Бедността се описва като ключов фактор, който възпрепятства и достъпа на жените до здравеопазване. Липсата на политически интерес се дължи на възрастта и отсъствието на икономическа активност. Интервюираните демонстрират невидимостта и липсата на интерес в публичното пространство към техните проблеми и предизвикателствата, пред които са изправени.

От друга страна, когато интересът към тях е налице, то той се описва като негативен. Представата за възрастните хора като хомогенна група, до голяма степен зависима и източваща държавните ресурси, е в основата на липсата на уважение към тях. Чувствата, които интервюираните жени описват, са с редки изключения негативни, те са провокирани от бариерите, пред които жените се изправят във всекидневието си - *срам - изолация; самота; безизходица*. Тези емоции не са породени от старостта, а от липсата на икономически ресурси, които да гарантират свободата им на избор.

Измеренията на старостта се концентрират върху телесното като намаляване на физическите сили. Имплицитно старостта се сочи като причина за липса на уважение и negliжиране. Част от интервюираните я описват и като етап от живота, който не е изцяло негативен, а напротив, предизвикателен и свързан с помъдряването и обмяната на опит между поколенията. Грижовният труд е разпознат като сфера, изцяло намираща се под опеката на жените. По-голямата част от тях е отговорност на жените, която е предопределена и тяхна съдба. Що се отнася до това как следва да бъде разпределена грижата и отговорността за зависимите възрастни, жените смятат, че тя следва да е споделена между дома (децата им) и държавата (различните държавни институции като домове за възрастни хора, хосписи и предлаганите формални грижи).

Във фокуса на изказванията се откроява и нуждата от устойчивост на предлаганите формални грижи, която да гарантира сигурността и спокойствието на реципиента. Обособена е и темата, свързана с грижата за себе си, и личната удовлетвореност от живота. За все още продължаващите трудова дейност свободното време е имагинерен концепт, освен това личното си време жените обвързват с нуждите на близките си - по-конкретно с помощта, която оказват на децата си с отглеждането на децата им. Вижда се, че дори в късната си зряла възраст личното време продължава да бъде зависимо от различни външни фактори. Интервюираните много ясно определят мерките и стъпките, които следва да бъдат предприети, за да има промяна в следпенсионния статус на жените:

- необходимост от остойностяване на извършвания от жените домашен труд, което би довело до подобряване на положението им след пенсиониране;
- размерът на пенсията и увеличението им да бъде правопрпорционален спрямо инфлацията;
- разработване на политики, основаващи се на качествени методи, базирани на гласа на засегнатите;
- създаване и поддържане на социални пространства на споделяне и подкрепа, в които хората с недостатъчен доход биха могли да се чувстват подкрепени и видими;
- приемане на един минимален праг, който да гарантира достойно стареене, без безпокойство, свързано с набавянето на стоки от първа необходимост и осигурена медицинска грижа.

Заклучение

Дисертационният труд представя изследване на бедността сред жените пенсионерки, като в неговия фокус са поставени причините за по-ниските пенсии на жените и анализ на тяхното обективно състояние и преживяване на бедността. Тя се извежда като един многоизмерен фактор, който оказва влияние не само върху ограничените доходи, но и върху личното усещане за достойнство и ценност.

Формулираната хипотеза има за своя отправна точка допускането за съществуваща липса на чувствителност към проблемите на възрастните жени в България от страна на институциите, обществеността и от самите жени. Подходите към нейното верифициране потвърждават това предположение. У нас политиките, които се фокусират върху тази възрастова група, са свързани до-голяма степен единствено с маркиране и отчитане на проблем. Тяхното стартиране е частично, по-често обвързано с европейското финансиране или с други причини, при които не се изискват дългосрочно реструктуриране на сектори и сериозен обществен ресурс. В тези политики и стратегии възрастните хора се разпознават като една хомогенна група, без да отчитат различните им потребности. Струва ми се ценно преплитането на метода на устната история и подхода на способностите като емпирична проверка на проявленията на теоретичната взаимовръзката между *пол, възраст и бедност*.

Приноси на дисертационния труд:

1. Извеждане и демонстриране на взаимовръзката *пол/възраст/бедност*. Изследването показва по приложен и теоретичен начин взаимовръзката между трите категории.
2. Съчетание на многообразни подходи към бедността като социален феномен посредством анализ на нормативната регулация, промените в пенсионната реформа, подхода на способностите, пречупени през личната гледна точка на изследваните жени.
3. Допълване на историята на жените и половете с проведените посредством метода на устната история интервюта, показателни за преживяването на бедността.

Публикации по темата на дисертацията

1. Ненова, Г., Спасова, М. (2017). „Социално-икономическата ситуация на жените пенсионерки в България през призмата на теорията на пресечностите”, В: Манов, Б., В. Миленкова (съст). Сборник „Докторантите в науката“. Collection of Papers "PhD Students in Science". Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, с. 112-126 (ISBN 978-954-00-0135-7)
2. Спасова, М. (2016). „Връзката бедност - здравен статус на жените-пенсионери в България”, Професионален правен сайт „Предизвикай правото!“ (ISSN 1314-7854).
3. Спасова, Мария (2015). „Политики за преодоляване на неравенствата по пол в България през социализма“, Докторантски сборник. *Традиции и новаторство*. Том IV. ИК „Авангард Прима“, София, 43 – 52

